

Sayı : 6

Ekim 1975

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1975

ESKİ TÜRK İKTİSADİ HAYATI VE ŞEHİR*

Tuncer Baykara

Giriş :

Şehir, günümüzde nüfusu fazla ve iktisadî yapısı çeşitlilik gösteren yerleşmeler olarak tanımlanıyor. Geçmiş yüzyıllarda, özellikle Ortaçağlarda şehir denince başlıca şu iki nokta söz konusu olsa gerektir :

- a. İktisadî faaliyetin varlığı (pazar, el sanatları vs.)
- b. Savunma tesisleri (kale, sur vs.)¹.

Günümüzdeki kalıntılarda, genellikle belirgin bir savunma tesisi, yâni sur kalıntısı şehri belirlemektedir. Bu durum, özellikle Türk şehirlerinde daha açık olarak görülmektedir. Zira hem devamlı yerleşmeyi sağlayan yapılar, hem de iktisadî faaliyetin varlığını gösterecek özellikler pek kalmamıştır. Çünkü taşın kıt olduğu coğrafî ortamda yapılarda daha çok toprak malzeme kullanılırdı.

I

Hayvancılık

Varlıklarını gerek tarihî kaynaklardan, gerekse günümüzdeki kalıntılarından anladığımız Türk şehirlerinin iktisadî yapılarına dâir bilinenleri

* Bu makale «XI. yüzyıla kadar Türk Şehri» adlı doktora çalışmamızın kısmen tadil edilmiş bir bölümü olup, aynı konudaki tafsilâtlı araştırmamıza da bir giriş olmaktadır.

1 G. Kessler, «Şehir'in tarihi ve sosyal fonksiyonu», İ.Ü. Hukuk Fak. Mecmuası, 1/4 (1935), s. 524-534.

toplamak gerekmektedir. Aslında bu iktisâdî özellikler hem tarihî kaynakların hem de bu şehirlerdeki kazıların yetersizliği yüzünden pek az bilinmektedir. Bununla beraber, bazı iktisâdî hususiyetlerin yine de çeşitli izler gösterdiğini tahmin edebiliriz. Türklerin eski iktisâdî hayatları genellikle pek incelenmemiş olmakla beraber², bu hayatta en büyük yerin hayvancılığın tuttuğunu da biliyoruz³. Bu bakımdan ilk akla gelen özellik, Türk şehirleri ile hayvancılığa dayalı ekonomi arasında bir ilgi bulunup bulunmadığıdır.

Burada bir nokta daha dikkati çekmektedir. Hayvancılık yerleşiklikten çok göçebeliliği gerektirmektedir. Çünkü Türklerin yaşadığı yerler ot bakımından devamlı yeşil sahalara olmayıp, buraları mevsimlik otlarla kaplıdır. Bu mevsimlik otlar hayvan yetiştiricilerinin göçebe olmalarını gerektiriyordu. Bu gerçeklere rağmen, gerek tarihî kaynaklardaki bazı şehir adları, gerekse bazı şehirlerde bulunan hayvan kemikleri, hayvancılıkla şehir arasında bir ilgi olabileceğini göstermektedir. Tarihî kaynaklarda ismi geçen bazı şehirlerden özellikle Atbaşı, Koçungarbaşı, Atlık ve Koyluk'ın adları dikkati çekmektedir. Çünkü bu isimlerde, aynı zamanda hayvan adları da bulunuyor.

Daha IX. yüzyılda İbn Hurdadbih tarafından da zikredilen⁴ Atbaşı, varlığını daha geç tarihlere⁵, hattâ XIV. yüzyıla kadar korumuştur⁶.

2 Ancak özellikle Sovyet araştırmacıları bu konuda, belirli bir açıdan durmaktadırlar. Meselâ bk. A.N. Bernştam, *Sotsialno-ekonomiçeskiy Stroy Orkhon Yeniseyskiikh Tyurkov v VI-VII vekov*, Leningrad 1946; bu eserin mâhiyeti için bk. Z.V. Togan, *Tarihde Usul*, İstanbul 1950, s. 125-126.

3 A. Von Gabain, «Köktürklerin Tarihine Bir Bakış», AÜDTCFD, II/5 (1944), s. 685-696; A.N. Bernştam, *Trudy Semireçenskoy Arkheologičeskoj Ekspeditsii: Çuyskaya Dolina*, MİA 14 (1950), s. 75; Hudud ül-Alem'den öğrendiğimize göre, X. yüzyılda hemen bütün Türk boylarının servet ve zenginlikleri hayvanları idi (*Hudud al-Alam*, London 1937, s. 94-100). Ayrıca bak. H. Ecsedy, «Trade and War Relations between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century», *Acta Orientalia*, XXI/2 (1968), s. 131-180.

4 İbn Hurdadbih, *Kitab ül-Mesâlik ve'l-Memâlik*, BGA VI Leiden 1889, s. 30.

5 *Tarihî Takvimler*, (Neşr: Osman Turan), Ankara 1954, s. 94-95.

6 1331 tarihli Çin (Yüan) devri haritasında A-t'e-ba shi şeklinde geçiyor: E. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, II, London 1967, s. 50; At-başı Temür devrinde de varlığını korumuştur.

A.N. Bernştam bu tarihî şehri, günümüzdeki Koşoy-kurgan harabeleri ile birleştirmektedir⁷.

Koçunğar başı, koç-başı anlamında olup Kaşgarlı Mahmud tarafından zikredilmektedir⁸. A.N. Bernştam bu ismi günümüzdeki Şirdak-bek kalesi⁹, Z.V. Togan ise Koçkar ile birleştirmek istiyorlar¹⁰.

Gerek At-başı, gerekse Koçunğar-başı hayvanla ilgisi açık isimler taşımalarına rağmen, bu iki şehir adında daha başka özellikler aranabileceği de akla gelmektedir. Daha geç tarihlerde (XVIII. yüzyıl ve sonraları) Ortasya'da görülen bazı yer veyâ şehir adları da dikkati çekiyor. Bunlar arasında Töge-başı (deve-başı), Tonguz-başı, Keçi-başı ve Maral-başı gibileri bilhassa dikkati çekiyor. Bu isimlerin, yöredeki kayaların bahsi geçen hayvanlara benzemesinden geldiği de söylenir. Bu neviden benzetmeler gerçek olabileceği gibi, bu şehirler çevresinde ad veren hayvanların çok olmasından da isimlerini almış olabilirler¹¹.

Tarihî kaynaklarda bahsi geçen isimlerden At-lık daha da dikkati çekmektedir. Varlığını VIII. yüzyıl ortalarından beri bildiğimiz bu şehir¹², at yetişen bir yörede bulunduğundan bu ismi almış olmalıdır. Bu ta-

7 A. N. Bernştam, *Materialy po İssledovanii Arkheologii* (kısaltması MIA), 26 (1952), s. 100-102; B. Ögel, *İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1962 s. 175.

8 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat ü-Türk*, Ankara 1939-41, III, 135, 369 ve ayrıca bk. *Dizin*, Ankara 1943, s. 843; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neüpersischen*, III, Viesbaden 1967, s. 540-541.

9 A. N. Bernştam, MIA 26 (1952), s. 103-107; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 175.

10 Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 110

11 A.N. Bernştam, «V gorakh i Dolinakh Pamira i Tyan'-Şanya», Po Sledam Drevnikh Kul'tur, Moskva 1954, s. 263-304, bilhassa 283.

12 Varlığını ilk olarak Talas yöresinde 751 tarihinde yapılan İslam-Çin savaşından öğreniyoruz. İslâm kaynaklarında adı اتلخ Atlakh/Atlık şeklinde yazılıyor : Doç. Dr. Hakkı D. Yıldız, «Talas Savaşı», Cumhuriyetin 50. yılına Armağan, Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1973, s. 71-82; Çin kaynaklarına dayanan bir tetkik de şudur : Liu En-Lin, «Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme», VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 1972, I, 414-420. Kaşgarlı atlık şeklinde yazıp İtlıq okunacak şekilde harekelemiştir ve bu şehrin Taraz'a yakın olduğunu belirtir (*Divan*, I, 98, 503, *Dizin*, 840). Şüphesiz Atlık ve Atlık aynı şehirdir ve bu ad açık olarak At-lık'dan gelmektedir.

rihî şehrin, Talas yöresindeki pek çok şehir harabesinden hangisi olduğuna dair tahminde bulunmak güçtür.

XIII. yüzyıl Papalık elçileri tarafından Cailac olarak bildirilen¹³, El-Ömerî de Qayalıq (قایلِق) yazılan¹⁴ şehir de «Kayalık» değil, «Koyluk» olarak kabul edilmektedir¹⁵. Bilindiği gibi «Koy», «koyun»un aslı şeklidir¹⁶. İli ırmağı boylarında olması gereken ve Karlukların IX-XII. yüzyıllardaki merkezi olan koyhk, yöredeki bir harabe ile aynileştirilmiştir¹⁷. Nitekim bu şehirdeki kazılarda da en çok koyun kemiklerine raslanmıştır¹⁸. Bu bakımdan sözü geçen şehrin adı da, çevresinde çok koyun yettiğinden dolayı «Koyluk» olmuş olabilir.

Günümüz Anadolu'sundaki Süsurluk kasabasının adı da, bir hayvan ismine bağlıdır. Bilindiği «Su sığırı», manda (camız, kömü, dombay vs.)nın diğer bir adıdır. Bu kasabanın adı eski metinlerde açık olarak Su Sığırhğı şeklindedir¹⁹.

Bu gibi isimler bile, hayvancılıkla şehirlerin varlığı arasında dikkate değer özellikler bulunabileceğini göstermektedir. Ancak yine de bu isimlerin, şehirlerin değil, onların geliştiği coğrafi yerin adı olduğu da akla gelebilmektedir.

Bir kısım yerleşmelerde hayvancılığın izleri açık olarak görülmektedir²⁰. «Ağıl» bilindiği gibi koyunun yattığı yer²¹ veyâ genellikle hayvan yattığı anlamındadır. Böyle yerler etrafında gelişen yerleşmeler de bu isimle

13 Rubruq tarafından : I. De Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, London 1971, s. 130-131.

14 Neşr. ve Almanca tercümesi : K. Lech, *Das Mongolische Weltreich*, Wiesbaden 1968, s. 14, 210-211; W. Barthold, *İstoriya Kulturnoy jizni Turkestana*, Soçinenya, II/1, Moskva 1964, s. 51, 66, 151.

15 A. Kh. Margulan, *İz İstorii Gorodov i Stroitel'nogo İskusstva Drevnego Kazakhstana*, Alma-ata 1950, s. 56, 57.; *İstoriya Kazakhskoy SSR*, Alma-ata 1957, I, 62, 87.

16 Kaşgarlı, *Dizin*, Ankara 1943, s. 351.

17 A. Kh. Margulan, *Aynı eser*, s. 56; Koy'la ilgili bir şehir ismi Koykırılğan-kalede de yaşamıştır.

18 A.N. Bernştam, *Arkheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii*, Frunze 1941, s. 94.

19 Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930, s. 96.

20 *İstoriya Kazakhskoy SSR*, Alma-ata 1957, I, 83.

21 Kaşgarlı, *Divan*, I, 73.

anılmaya devam etmiştir. Bu türden yerleşme isimleri gerek Ortaasya'da gerekse Anadolu'da²² hayli çoktur. Bu yerleşme yerlerinden bazıları, sonradan şehir niteliğini de kazanmış olabilir.

Şehirlerle hayvancılık arasındaki ilgili, en açık olarak şehirlerdeki kazılarda çıkan hayvan kemiklerinde görülüyor. Yedisu yöresinde bulunan Aktas II (I-VI. yüzyıl) ve Tanrıdağlarının kuzeyindeki Lugovoye-tepesi (I-V. yüzyıllar) ndeki kazılarda çıkan kemikler şöyle dağılıyor²³.

<i>Aktas II</i>	<i>Lugovoye-tepe</i>
Koyun % 48,4	Koyun % 37,9
At % 32,7	Büyük baş h. % 33,1
Büyük baş h. % 16,3	At % 22,8
Diğerleri % 2,6	Diğerleri % 6,2

Talas nehri yöresinde, Ortaçağlardaki Kul şehri olduğu belirtilen Ak-töbe şehri kalıntılarının iki devrinde de durum şöyledir²⁴ :

<i>VII-X. yüzyıl</i>	<i>XI-XII. yüzyıl</i>
Büyük baş h. % 33,9	Koyun % 41,0
At % 32,3	Büyük baş h. % 26,2
Koyun % 27,4	At % 18,9
Diğerleri % 6,4	Eşek % 8,0
	Diğerleri % 5,9

Talas/Taraz şehrindeki kazılarda da VI-VIII. yüzyıllara ait katlarda ençok koyun (% 55) ve büyük baş hayvan kemikleri (% 25) görülmüştür²⁵.

22 Ak-ağıl, Kara-ağıl, Taş-ağıl gibi; «ağıl»lı yer isimleri pek çoktur. Yukarıda sayılan Kara-ağıl'lardan birisi Bulanık'a bağlı bir nahiye merkezidir; Taş-ağıl'ların birisi de Serik'in nahiyesidir.

23 K.A. Akışev, «K Probleme Proiskhojdeniya Nomadizma v Aridnoy Zone Drevnego Kazakhstana», Poiski i Raskopki v Kazakhstane, Alma-ata 1972, s. 31-46.

24 M.A. Bubnova, «Srednevekoye Poselenie Ak-Töbe I u s. Orlovki», Arkheologičeskie Pamyatniki Talaskoy Dolini, Frunze 1963, s. 125-143.

25 T.N. Senigova, *Srednevekovy Taraz*, Alma-ata 1972, s. 109.

Daha geç tarihlerde ise Talas'da koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar daha çok besleniyordu²⁶. Bu Talas/Taraz örneği, Orta Asya Türk şehirlerinde, ticârî veyâ sanayî hayatı ne kadar yaygın olursa olsun, hayvancılığın az da olsa şehir hayatındaki yerini göstermektedir. Aslında bu gerçeğe günümüz Anadolu şehirlerinde bile raslamak kabildir. Ancak bu durum Talas'da, Ortaçağlar için kesinlikle tesbit edilebiliyor.

Hayvancılığın Türk şehir hayatındaki izleri, günümüz Anadolu şehirlerinde de yaşamaktadır. Bilindiği gibi «tuz» hayvanlar için de son derece gerekli bir maddedir. Bu sebeple çok miktarda hayvan yetişen bölgelerde tuz ticâreti de yaygındır. Şehirlerde tuz ticâretinin yoğunluğu, bazı sokakların «Tuz pazarı» diye anılmasına da vesile olmuştur. Birçok Anadolu şehirlerinde bu isim varlığını hâlen de sürdürmektedir (Bursa, Afyon, Konya, Eğridir ve diğerleri).

Netice olarak diyebiliriz ki şehir hayatı ile hayvancılık arasında ilk bakışta ilgi kurmak imkânsız gibi görünüyor. Gerek bizzat şehir adlarından, gerekse şehirlerdeki hatıralardan ve maddî kalıntılardan anlaşılıyor ki Türk şehirlerinde hayvancılığın tesirinden bahsedilebilir. Bu tesir kimi şehirlerde az (Taraz/Talas gibi), kimi şehirlerde ise (Baba-ata'da) fazladır²⁷. Bütün Türk şehirlerinde hayvancılık ekonomisinin izlerinin az veyâ çok mevcut bulunduğu da söylenebilir.

II

Z i r a a t

Ziraat, şehir hayatı ile doğrudan olmasa bile, muhakkak ki yerleşik hayatla yakından ilgilidir. Zira bir yerde ziraat yapılması, orada muhakkak belirli bir zaman kalmak demektir. Toprağın hazırlanması, tohum ekilmesi, sulanması ve hasadı aylar gerektiren işlerdir. Ziraatın varlığı yerleşik ha-

26 T.N. Senigova, *Aynı eser*, s. 170.

27 Y.I. Ageyeva - G.İ. Patseviç, «*Otçet o Rabotakh Yujno-Kazakhstanskoy Arkheoogičeskoj Ekspeditsii 1958 goda*», Trudı İİAE, I (Arkheologiya) Alma-ata 1956, s. 33-60; *Arkheologičeskiye Issledovaniye na Severnikh Sklonakh Karatau*, Alma-ata 1962.

yatın belirgin bir işareti olduğundan, ziraatla şehir arasında da ilgi olduğu düşünülebilir.

Türkler arasında ziraatın varlığının kesin delili, MÖ: I. yıl ortalarından itibaren kurganlarda çıkan «Ezme Taşı» denen âletlerdir²⁸. Bu neviden ezme taşları, günümüz Anadolu'sunda hâlâ haşhaş veyâ tuz ezmek için kullanılır²⁹. Öğütme taşları, yabanî bitkilerin tohumlarını değil, herhalde kültür bitkilerinin tanelerini ezmek için kullanılıyordu. Türklerin hâkim iktisadî faaliyeti hayvancılık olmakla beraber bazı bitkilerin hayvanlar, özellikle at için gerekli olması, Türklerin bu nebatları bir kültür bitkisi olarak yetiştirmelerine vesile olmuş olabilir. Bu bakımdan gerek maddî kalıntılar (ezme taşı) gerekse diğer deliller (sulama kanalları izleri) Türkler arasında ziraatın pek eski zamanlardan beri varlığını gösteriyor.

Türklerin, özellikle bir kısım Oğuzların yerleşik hayatı tercih edip ziraat ve balıkçılıkla meşgul olduklarını da biliyoruz³⁰. Türk hayatında asıl makbul olan göçebelik olduğundan göçebe Oğuzlar, yerleşik kardeşlerini «Yatuk» diyerek ayıplamışlardır³¹. Ancak bu «yatuk»lar, belirli yerlerde oturduklarından Oğuzlar arasında yerleşik hayatı geliştirmişler, hattâ Oğuz şehirlerinin de temelini teşkil etmişlerdir.

Oğuzlara âit birçok ziraatçı yerleşmeler bilinmekle beraber, bunların bir koruyucu sur içine alınarak âdeta şehir niteliğine dönüşmesi daha geç tarihlerde görülüyor (VII-VIII. y. yıllar). Sartıtam-kale harabeleri, geniş bir ziraat sahası ortasında olup, çevresinde muhakkak ki geniş ölçüde ziraat da yapılmıştır. Bu yöredeki sık kanallar da bu zirâî hayatı geliştiriyordu³².

Türk şehirlerinin etrafında, şehir hayatı için gerekli zirâî mahsullerin yetiştiği bir mntaka bulunuyordu. Kaşgarh, şehirlerin çevresindeki bu ye-

28 Bu öğütme taşları pek çoktur; meselâ bk. *İstoriya Kazahskoy SSR*, Alma-ata 1957, I, 21; dünyanın çeşitli köşelerinde de kullanılmıştır.

29 Kazakistan'da bulunan bir örnek için bk. resim : 4.

30 T.A. Zhdanko, «Semi-nomadism in the History of Central Asia and Kazakhstan», Trudi 25. Mejdunarodnogo Kongressa Vostokovedov, Moskva 1963, III, 176-184; L. Krader, *Peoples of Central Asia*, 1963, s. 77.

31 F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1967, s. 42, 202 : tembel karşılığı olarak anıldığını belirtir.

32 S.P. Tolstov, «Raboti Khorezmskoy Arkeologo-Etnograficeskoy Ekspeditsii ANSSSR v 1958-1960 gg», Poleviye Issledovaniye Khorezmskoy Ekspeditsii v 1958-1961 gg, Moskva 1963 I, 3-90.

şil sahaya «Kent köki» dendiğini söylemektedir³³. Ancak birçok şehirlerde bu çevrenin mahsulü yine de şehrin ihtiyacına yetişmiyordu. Meselâ Oğuz başkenti Yenikent'e, diğer ziraat mntakalarından Sırderya yoluyla hububat geliyordu³⁴. Uygur başkenti Ordubalık çevresindeki ziraat sahası hem Tamim bn Bahr tarafından zikredilmekte³⁵ hem de izleri günümüzde de görülebilmektedir³⁶. Hazar şehirlerinden İtil'in çevresindeki ziraat sahası da birkaç fersah uzanıyordu³⁷.

Şehirlerin çevresindeki ziraatın varlığını, şehirlerde yapılan kazılardaki buluntular da işâret etmektedir. Baykal yöresindeki Aşağı (Nijney) İvolgi şehrinde, Hun çağına ait bazı ziraat aletleri ile mahsulü saklamak için kazılan çukurlara raslanmıştır³⁸. Ayrıca buluntular arasında birçok kültür bitkisinin çekirdek ve tohumları da bulunuyor³⁹. Bu yörede ziraatın varlığı, sulama kanallarının izleri ile de anlaşılmaktadır.

Gerek Ordubalık'da, gerekse diğer Uygur şehirlerindeki kazılarda, bazı hububat taneleri, ayrıca el değirmenleri de bulunmuştur⁴⁰. Ancak L.R. Kızlasov'un dediği gibi ziraat Uygurlarda ancak tâli bir meşgale idi. Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Akbeşim'deki kazılarda hayli zirâî buluntu ele geçmiştir. Bir sabanın ökçesinden başka değirmen taşları ve hububat taneleri, kavun-karpuz çekirdekleri de görülmüştür⁴¹. Baba-ata şehrindeki kazılarda bulunan hububat taneleri, çekirdekler ve oraklar şehir halkının az da olsa

33 Kaşgarlı, *Divan*, III, 132-133.

34 V. Barthold, *İstoriya Kulturnoy jizni Turkestana, Soçineniya*, II/1, Moskva 1964, s. 240.

35 Z.V. Togan, «İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri», *Belleten*, X/45 (1948), s. 11-16; W. Minorsky, «Tamim bn Bahr's Journey to Uygurs», *BSOAS*, XII/2 (1948), s. 275-305.

36 S.V. Kiselev, «Drevnyaya Goroda Mongolii», *SA*, 1957/2, s. 91-101.

37 A.Y. Yakubovskiy, «IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair», *Belleten*, XVI/62 (1952), s. 273-297.

38 Bu neviden anbar-çukurlar Türkler arasında yaygın bir usuldür.

39 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 139; *İstoriya Buryat-Mongoľskoy ASSR*, ulan-ude 1954, I, 35.

40 L.R. Kızlasov, «Srednevekovnye Goroda Tuvi», *SA*, 1959/3, s. 66-80.

S.V. Kiselev, «Drevnie Goroda Mongolii», *SA*, 1957/2, s. 91-101.

41 L.R. Kızlasov, «Arkheologičeskiye İssledovaniya na Gorodişçe Akbeşim v 1953-1954 gg», *Trudi Kirg. A.E. Ekspediksii*, II (1959), s. 155-241.

ziraatla uğraştığını gösteriyor⁴². Bütün bu özellikler Türk şehirlerinde ziraatın varlığını ve önemini açık olarak göstermektedir. Taraz şehrinde de orak ve değirmen taşları bulunmuştur⁴³.

Tarihî kaynaklarda da bazı Hun şehirlerinde hububat depolarının bulunduğu dâir kayıtlar vardır. MÖ. 119 senesinde Çinliler İ-şi-şie Şanyü'ye karşı harekâtlarında Tien-yen dağındaki Hun şehri Cao-şın'da çok miktarda hububat ele geçirmişlerdi⁴⁴. MÖ. 81 yılında da Hun Şanyü'sü içinde hububat anbarları da bulunan bir şehir inşasına teşebbüs etmiş, ancak bu başarılamamıştır⁴⁵. Göktürklerden Kapağan Kağan, 697 tarihinde Çinlilerden 40.000 ölçek tohumluk hububat ile 3.000 ziraat aleti almıştır⁴⁶.

Umumiyetle bütün Türk kavimleri hayvancılık yanında az da olsa ziraat yaparlardı. İli vâdisi şehirlerinde zirâî faaliyet, hayvancılıkla berâber yürütülüyordu⁴⁷. Karlukların ve Oğuzların da ziraatla hayvancılığı bir arada yürüttükleri biliniyor⁴⁸. Bu gerçek, Uygur ve Kırgızlar için de söylenebilir, ki gerek kavim, gerekse şehir hayatı olarak Milâd yıllarından beri mevcuttur⁴⁹.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz: Türkler arasında ziraatın varlığı milâddan önceki yüzyıllara kadar çıkmaktadır. Türk şehirlerinin çevresinde bir ziraat muntakası olup, bunların mahsülü özellikle şehir halkının istifâdesine sunuluyordu. Ziraat, sadece insanların değil, özellikle at gibi daha titiz bakım isteyen hayvanların ihtiyacı için de yapılıyordu. Ancak Türkler arasında ziraat, genellikle kendisine yeter ölçüde olmuş, ihracata dönük özelliği pek olmamıştır. Türk şehirlerinde göze çarpan zirâî karakter, hayvancılık yanında önemli olmakla berâber, tekmil hayatta bu husûs büyük bir önemi hâiz değildir. Ancak ziraatın varlığı ve az da olsa bunun önemi kesinlikle söylenebilir.

42 Y.İ. Ageyeva - G.İ. Patseviç, «Otçet o Rabotakh...», Trudi.. I (1956) s. 33-60.

43 T.N. Senigova, *aynı eser*, s. 106-107.

44 H.N. Orkun, *Hunlar*, İstanbul 1938, s. 32.

45 H.N. Orkun, *aynı eser*, s. 44.

46 Chang Jên-T'ang, *Doğu Göktürklerine Dair Notlar ve Vesikalar*, Taipei 1968, s. 157-158.

47 V.A. Lavrov, *Gradostroitel'naya Kul'tura Sredney Azii*, Moskva 1950, s. 77; Bu yöredeki Talgar şehri, ziraatçı karakteri ağır basan şehirlerdendir: *Bol'shaya Sov. Entsiklopediya*, Vol. 41 (1956) s. 550.

48 *Narodn Sredney Azii i Kazakhstana*, Moskva 1962, s. 78.

49 S.V. Kiselev, *Drevnyaya İstorii Yujnoy Sibiri*, Moskva 1951, s. 568; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 78; Ziraatın eskidenberi varlığı için de bk. *İstoriya Kazakhskoy SSR*, Alma-ata 1957, I, 25.

III

El Sanatları

Türk hayatında el san'atları sadece yerleşikler değil göçebeler arasında da gerekli idi. Aslında el san'atları gerekli kullanma eşyasını hazırlıyordu ve bu özelliği ile bütün Türk toplumlarında olması lâzımdı. Türk hayatı genellikle kendine yeter karakteristikler gösteriyordu. Neticede Türk ülkesinde, göçebeler arasında nisbeten az olmakla berâber, yerleşikler arasında birçok san'at erbabı bulunuyordu. Bunlar senelerdir. aynı san'atı icra ettiklerinden ihtisaslaşan kişiler olmalıdır.

Türkler arasında el san'atlarını birçok guruplara ayırarak inceleyebiliriz. En başta gıda ile ilgili sanayi gelmektedir :

1. Gıda ile ilgili sanayi : Türk iktisadî hayatında, gıda ile ilgili çalışmalar başta gelir. En önde de, zirâî bir mahsul olan hububatın un haline getirilmesi söylenebilir. En eski zamanlarda bu iş, öğütme/ezme taşları ile yapılıyordu. Öğütme taşları, henüz «şehir» denemiyecek küçük yerleşmelerde, daha çok göçebelerde kullanılmış olmalıdır. Zamanla taşlar daireleşmiş ve bir mil etrafında döndürülmeye başlamıştır. Bu neviden el değirmenleri, milâd sularında Türk hayatına girmiş olmalıdır⁵⁰. Daha geç tarihlerde Uygur çağı şehirlerinde bu neviden el değirmeni kalıntılarına raslanmıştır. Evlerde raslanan bu el değirmenleri, bu dönemde un öğütme faaliyetinin henüz ev ekonomisi safhasında olduğunu gösteriyor⁵¹.

Asıl büyük faaliyet, taşların büyüyüp su veyâ yel ile döndürülmesinden sonra görülmektedir. Bu neviden değirmen taşlarına Altay bölgesinde ve Ak-beşim'de tesâdüf edilmektedir⁵². Bu taşların varlığı, ziraatın arttığını, dolayısıyla elde edilen hububatın el değirmenlerinde değil, daha büyük güç isteyen değirmenlerde öğütüldüğünü gösteriyor. Özellikle Talas ve Çu

50 Daha geç tarihli (VII-VIII. yüzyıllara ait) bir örnek için bk. Resim : 6 (*Po Sledam Drevnikh Kul'tur*, Moskva 1954, s. 209'den).

51 L.R. Kızlosov, «*Srednevekovnye Goroda Turv*», SA, 1959/3, s. 66-80.

52 L.R. Kızlasov, «*Arkheologičeskie İssledovaniya na Gorodişçe Ak-beşim v 1953-1954 gg*», Truđi Kirg. A.E. Ekspeditsii, II (1959), s. 155-241.

vâdilerinde VII. yüzyıldan sonra zirâî hayat hayli gelişmiş, nehir boylarında birçok değirmenler çalışmışlardır.

Et, sebze ve meyvelerden uzun süre dayanıklı gıda hazırlanması da hem göçebeler, hem de çok daha geniş ölçüde yerleşikler arasında söz konusudur. Etten pastırma yapmak, meyveleri kurutmak (kak) ve nihâyet üzüm-den pekmez vs. yapmak, imkânları olan herkesçe yapılıyordu. Bu faaliyette de, insanlar arasında karşılıklı yardımlaşma vardır. Özellikle yerleşme yerlerinde bu faaliyet daha da kesifleşmiş olmakla berâber, yine de kapalı aile ekonomisi içinde düşünülmelidir⁵³.

2. *Giyim sanayii* : Giyimle ilgili sanatlar da, eski Türk hayatında büyük yer tutmaktadır. Türkler arasında bir zamanlar bu neviden sanatlarda ihtisaslaşma daha az olmuştur. Türk hükümdarı, kendisini ziyâret eden Tamim bn Bahr'a, askerleri arasında tabiblik, pabuççuluk ve terzilik eden kimseler bulunmadığını söylemiştir⁵⁴. Bununla berâber bir kısım Türk şehirlerinde, bazı sanat kollarının, meselâ ayakkabı imâlinin yaygınlaştığını da biliyoruz. Sayram şehrinde, bir zamanlar (VIII. yy?) «on bin demirci, on bin etükçü ve on bin sabunhâne» vardı⁵⁵. Geniş Türk kitleleri, giyimlerini bizzat karşılamakta veyâ karşılıklı yardımlaşma ile bunu sağlamakla berâber, bir kısım şehirlerde bu konuda ihtisaslaşma da görülmektedir.

Giyim hususunda en büyük yeri «deri» tutmaktadır. Deri, gerek ham, gerekse işlenmiş olarak Türk giyiminin esasını teşkil etmektedir. Ayrıca kürkler de büyük yer tutar. Ancak bu konuda, yerleşme yerlerinde bir iktisâdî faaliyete yol açmış olanı dericiliktir. Yakın yıllara kadar hemen bütün Anadolu kasabalarında bulunan «tabakhâne»ler, şüphesiz eski Türk dericilik sanatının izleridir. Zira hayvan derileri her zaman Türk toplumunda fazla olmuştur.

Keçe ham maddesi yün olduğundan, Türklerin yarattığı ve geliştirdiği bir sanattır. Keçe imâlinde en usta olanlar Türklerdi. Keçe hem giyimde,

53 Kaşgarlı Mahmud'un eserinde bu konuda hayli çok malzeme vardır; Bunlar M.A. Köymen tarafından da işlenmiştir : «*Alp Arslan Zamanı Türk Beslenme Sistemi*», Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III (1971), s. 15-50.

54 Z. Velidî Togan, «*İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri*», Belleten X/45 (1948), s. 11-16.

55 *Sayram Şehri Tarihi*, Taşkent 1884, s. 18 : Bu rakamlar mübâlağalı görünmekle beraber, yine de bir gerçeği aksettirse gerek.

h m de çadır yapımında kullanıldığından geniş bir sürüm imk nına sahipti. Türk keçeleri İslâm dünyasında hayli meşhur olup, Türkler en iyi keçe im lcileri olarak zikredilir⁵⁶. Türkler arasında da Tuhsı'ların daha usta oldukları sanılıyor⁵⁷. Oğuzlar da keçe imâlinde hayli usta idiler⁵⁸.

Y n veyâ diğ r hayvan kulları, iplik haline getirildikten sonra çok geniş bir kullanma alanına sahipti. İplik imâli de hemen her kadında veyâ evde bulunan kirman/tengirek veyâ ıkırıklarla yapılırdı. Elde edilen ipliklerden örgü, dokumacılık ve halı-kilim yapımında istifade edilirdi. Bütün bu sayılanlar ev ekonomisi şeklinde olup, ayrıca k le veyâ esirler de bu işlerde alıřırdı⁵⁹. Özellikle y nl  kumaş imâli hayli yaygın olmalıdır ki, bunlar genellikle «suf» diye adlandırılıyordu⁶⁰. Türk Şehirlerinde bu sanatlar hayli önemli bir yer tutmuştur.

İplikten halı ve kilim imâli de önemlidir. Öyle karmaşık bir tekniğe ihtiyaç göstermeyen bu sanatlar, sadece yerleşik Türkler arasında değil, göçebeler arasında da çok yaygındı. Türkler bu sanatlarını daha sonra Anadolu'ya da getirmişlerdir.

Elde edilen kumaşlardan elbise yapımı, yâni terzilik Türk Şehirlerinde daha azdı. Elbiseler genellikle karşılıklı yardımlaşma işle de dikilirdi. Ancak Kaşarlı devrinde «yii» adı verilen terziler de bulunuyordu⁶¹. Giyim imâlinin esas aleti iğne (Kaşarlı'ya göre *yigne*) Türkler arasında son derece kıymetli idi. Z.V. Togan'ın belirttiğine göre bir zamanlar iğnenin fiyatı bir deve bile olmuştur.

3. K e r a m i k : Türk Şehirlerinde bir kısıml sanatkârların keramik eşya yaptıklarını biliyoruz. Bunlar komşu ülkelerin, bu konuda hayli zamandır ihtisas kazanan ustalarının yaptıkları kadar m kemmol olmamak-

56 Yakubi, *Les Pays*, Caire 1937, s. 113.

57 *Hudud al-Alem*, London 137, s. 99.

58 F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1967, s. 43.

59 Meselâ Uygurlarda Ay-sılığ adlı dokumacı kadın k le; R.R. Arat, *Eski Türk Hukuk Vesikaları*, Türk Kültürü Araştırmaları, I/I (1964), s. 5-53, bilhassa s. 41.

60 Kaşarlı, *Divan III*, 129 : y n ipliklerden elle örülen kuşak.

61 Kaşarlı, *Divan II*, 93 : kadışmak, 106; 113 : tikişmek; *Yii*: III, 216. Ayrıca bk. M.A. Köymen, «*Alp Arslan Zamanı Türk Giyim-Kuşamı*», *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III (1971), s. 51-90.

la berâber yine de Türk halkının ihtiyaçlarını geniş ölçüde karşılıyordu. Türk ustaları tarafından yapıldıkları üzerlerindeki türkçe yazılardan da belli olan bu eşya, bu neviden sanatların Türk yerleşmelerinde varlığını açık olarak göstermektedir⁶². Türk yerleşme yerlerinde ve şehirlerindeki bu faaliyet, hem yerleşik Türklerin hem de göçebelerin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Taraz'da⁶³ ve diğer şehirlerde bu işlerle uğraşan sanatkârlar vardı.

4. Madencilik: Türk ülkelerinde çeşitli madenlerin bulunduğu bilinmektedir. Türk efsânelerinde de demir ve diğer madenler çok eskilerdenberi Türk hayatına girmiş gösterilir. Gerçekten de destanlara göre Türklerin ilk vatani Isık-göl çevresinde demir cevherine bol olarak raslanmaktadır⁶⁴.

Dünyanın diğer muntakalarında olduğu gibi, Türklerin de bakırı daha önce tanımış oldukları söylenebilir. Bir Türk şehrinin ismi Bakırbalık olduğu gibi⁶⁵, «Bakırlıç» gibi yer adları da⁶⁶ vardır. Bu şehir ve yerleşme yerleri şüphesiz bu adlarını, o yerde bakır çıkarıldığı veyâ işlendiği için almışlardır.

Türk madencilik tarihinde Talas yöresindeki madenci yerleşmeleri, hattâ şehirlerinin de büyük yeri vardır. İslâm kaynakları bu yörede pek büyük olmayan Şelci şehri ile civarında bazı maden işlenen yerler olduğunu kaydederler. Burada özellikle gümüş madeni vardı⁶⁷. Bu yörede tetkiklerde bulunan arkeologlar buradaki madenci şehirlerin VII-VIII. yüzyıllarda yâni Göktürk hâkimiyeti devrinde meydana çıktığına işaret ediyorlar⁶⁸.

62 Daha eski hattâ destanı kaynaklarda, bilhassa Isık-göl etrafındaki Türklerin çömlekçilik, marangozluk ve nakkaşlık sanatlarını bildikleri zikredilmektedir: Z.V. Togan, *Giriş* s. 28; A.N. Bernstam, *MIA/14* (1950), s. 76; L.R. Kızılasov, «*Srednevekovnye Goroda Turan*», SA, 1959/3 s. 60-80.

63 T.N. Senigova, *aynı eser*, s. 81-105.

64 *İslâm Ansiklopedisi*, V/2 (İstanbul 1950) s. 683-686 (M. Balâ).

65 J. Bacot, «*Réconnaissance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyés Ouighours au VIII siècle*», JA, CCLIV/2 (1956) s. 137-153.

66 *Kaşgarlı, Divan I*, 495.

67 V. Barthold, *Kültürnoy jizni...*, *Soçinenye II/1*, s. 241; Togan, *Giriş*, s. 54.

68 M.A. Bubnova, «*K İstorii Srednevekovoy Gornoy Promışlennosti v Sredney Azii*», SA, 1963/2, s. 85-94; aynı yazar, «*Dobiça Serebnosivintsvikh Rud v Şelci v IX-XII vv*», *Arkheologičeskie Pamyatniki Talaskoy Dolini*, Frunze 1963, s. 225-263.

Şelci yöresinde 78 maden izâbe ve işleme yeri tesbit edilmiştir. Bunlar arasında bilhassa zikredilebilecek olanlar Çaldıvar ve Aktepe I şehirleridir. Gümüş elde edilmesi ve ticâreti bu yörenin başlıca iktisâdî meşgalesi idi. Bununla berâber bir kısım ahali ziraat, hayvancılık ve diğer sanatlarla da meşgul oluyorlardı. İslâm kaynaklarında Şelci'de bir hayli çok, takriben 10.000 kadar İsfahanlının bulunduğu kaydedilmiştir⁶⁹. Bunlar da Göktürk çağında gelen İranlı işçiler olmalıdır⁷⁰.

Demir Türk hayatında büyük bir yer tutmaktadır. Göktürklerin atalarının bir zaman Avarların demircileri olduklarını biliyoruz⁷¹. Bu sebeple gerek destânî kayıtlardan gerekse bu gerçekten demirciliğin millî bir türk sanatı olduğunu anlıyoruz. Altaylarda yaşayan Türkler pek usta demirci idiler⁷². Ancak bu yörede demir elde edilmesi ve işlenmesi, küçük madenci yerleşmelerin şehirleşmesinde etkili olmamışa benziyor⁷³.

Hemen bütün Türk şehirlerinde demirciler bulunurdu. Ayrıca diğer maden işleyenler de bulunuyordu. Ordubalık'daki kazılarda bir evin bir madenci ustasma ait olduğu tesbit edilmiştir. Zira bu evde bronz külçeler, ince bakır tabakalar ve zift kalıntıları görülmüştür⁷⁴. Ulan-ude yakınlarında, Aşağı İvolgi şehri kalıntılarında da Göktürk çağına ait demir döküm yerlerine raslanmıştır⁷⁵. Bulgar şehri harabelerinde de demir döküm ocakları bulunuyordu⁷⁶. Uygur çağına âit Bezeklik'deki fresklerde çalışmakta olan bir demirci ve altında da «bu temirci» yazısı görülmekte imiş⁷⁷. Sayram şehrinde de «bir zamanlar» «onbin demirci» bulunduğu söylenirdi⁷⁸.

Demirden herşeyden önce silâh yapılmaktadır. Birçok şehirler silâhları ile ünlü idi. Farab şehri Karlukların silah imalâthânesi idi⁷⁹. Karluk silah-

69 Mukaddesi zikretmektedir : S. Volin, «Svedeniya Arabskikh...», Trudi İIAE Kazakhstana, 8 (1960) s. 72-92; W. Barthold, *Kültürnojiçni*, 242.

70 Z.V. Togan, *Giriş*, s. 54.

71 Z.V. Togan, *Giriş*, s. 31.

72 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 163.

73 S.V. Kiselev, *Drevnyaya İstorii Yujnoy Sibiri*, Moskva 1951, s. 573.

74 S.V. Kiselev, «Drevnie Goroda Mongolii», SA, 1957/2, s. 91-101.

75 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 139.

76 *İslâm Ansiklopedisi*, II, 791-792 (A.N. Kurat).

77 A.N. Bernştam, *MİA/14* (1950), s. 78.

78 *Sayram Şehri Tarihi*, Taşkent 1884, s. 18.

79 İbn Hurdadbih, *Kitab ül-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden 1889, adlı eserinde s. 29.

ları, özellikle kılıçları ortaçağda çok ünlüdür⁸⁰. Diğer taraftan Orta Asya'da varlığını özellikle XIII. yüzyılda gösteren Pulat şehri, şüphesiz buradaki çelik yapımından dolayı bu adı almıştır⁸¹. Kırgızların özellikle Altaylıların demir silahları da pek ünlü idi⁸². Silah imâli yanında at için demir gereklidir. Gerek nal, gerekse diğer koşumlar için demir kullanılıyordu. Bunlardan başka gündelik kullanma eşyası için de demirden istifâde edilmektedir.

5. Diğer Sanatlar: Türk ülkesinde günlük hayat için gerekli diğer eşyayı da Türk ustaları yapıyorlardı. Ancak bütün bu neviden eşyalarda Türk ustalarının yaptıkları, komşuların daha ihtisaslaşmış ustaların yaptıklarından biraz kaba oluyordu. Onun içindir ki, komşu ülkeler eşyası daha rağbet görüyordu. Bunun yanında bir kısım sanatlar özellikle dik-kati çekmektedir.

Türklerin severek ve özenerek yaptıkları işlerden birisi at koşumlarıdır⁸³. Bu sanat hattâ bir millî Türk sanatı olarak da kabul edilebilir. Nitekim İslâm halifesinin elçisi Türk hükümdarının huzuruna kabul edildiği zaman, bizzat Türk hakanı eğeri ile meşgul bulunuyordu⁸⁴. Bu tür at koşumları ile meşgul olmak Türkler için son derece tabîî karşılanmıştır.

Ahşap işçiliği de Türklerin özellikle severek meşgul olduğu bir sanattır. Çadır kapılarında veyâ diğer yerlerdeki ahşap malzeme, sanatkârlar tarafından yapılırdı. Hattâ çadırların ahşap iskeletini yapmak da önemli bir işti. Selçukların atalarının bu tür ahşap çadır iskeleti yapan bir usta olduğu da rivâyet edilir⁸⁵. Herhalde ağaç işçiliği ile Türkler severek meşgul olmuşlardır⁸⁶.

80 Prof. Z.V. Togan, «Eftalit ve Bermekilerin Menşei Meselesi», İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV/1-2 (1964) s. 58-64.

81 E. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, II, London 1967, s. 41-42; Ayrıca bak. I. De Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, London 1971, s. 130; Rubruk'a göre burada Almanlar da vardı. Uygurlarda demirci Baltur adlı bir köle için bk. R.R. Arat, «Eski Türk Hukuk Vesikaları», Türk Kültürü Araştırmaları, I/1 (1964), s. 5-53, bilhassa s. 41.

82 S.V. Kiselev, *Drevnyaya İstorii Yujnoy Sibiri*, Moskva 1951, s. 574; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 219.

83 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, bk. indeks.

84 Z.V. Togan, *Giriş* s. 51-52.

85 Z.V. Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972, s. 73, 77, 110.

86 A.N. Bernştam, *MİA/14* (1950) s. 79.

IV

Ticaret

Ticâret mal değişimi olarak insanlığın ilk zamanlarında bile büyük önem taşımıştır. Zira insanlar buldukları, topladıkları veyâ avladıkları mal ve mahsulleri diğerleri ile değiş-tokuş ederlerdi. Bu neviden insanlığın ilk ticâreti olan trampa (mübâdele/değiş-tokuş) aynı zamanda Türkler arasında da görülmüş olmalıdır. Şüphesiz Türkler, kendilerinde bulunmayan ancak varlıkları için gerekli olan malları, diğer insanlardan bu yolla temin ediyorlardı.

Mal mübâdelesi, yâni değiş-tokuş önceleri herhalde rasgele yapıyordu. Ancak zamanla bazı yerlerde bu faaliyet daha kesifleşmiştir ki, bu yerler daha sonraları «pazar» olarak önem kazanacaktır. Küçük insan gurupları arasındaki değiş-tokuş yanında, büyük toplumlar arası mal mübâdelesinden de söz etmek gereklidir. Bunlar genellikle belirli coğrafi mntakalarda oturup belirli iktisâdî faaliyetle uğraşan büyük zümreler arasındaki değiş-tokuştur.

Bilindiği gibi, Türkler arasında yerleşik ve ziraatçılar olmakla beraber, hâkim karakter göçebelik ve hayvancılıktır. Hayvan yetiştiriciliği bozkır insanının genel karakteri olarak da tanımlanabilir. Hayvan yetiştiren Türklerle ziraatçı karakteristikleri ağır basan Çin, İran gibi ülkelerle yapılan değiş-tokuş Türk iktisâdî hayatında büyük önem taşır.

Türklerle komşuları arasındaki ticâret, şüphesiz bilinmiyen çağlara kadar çıkar. Türklerin ticâreti efsânevi devirlerde de bildikleri söylenebilir. Çünkü Oğuz Han'a bile «kâr ümidiyle sermâyeyi harcamak olmaz» diye bir söz izâfe edilir⁸⁷. Dede Korkut hikâyelerinde aygır ve boğa verilip alınan yay ve kiris'den bahsedilir⁸⁸. Bu kayıtlar Türk ticâret hayatının efsânevi çağlara kadar uzandığının açık işâretleridir.

87 Z.V. Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972, s. 24; ancak bu söz Resîdeddin'in ilâvesi de olabilir.

88 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1969, s. 84.

Tarihimizde ilk olarak kesinlikle Hunlarla Çin arasında ticârî münâsebetlerin varlığını biliyoruz. Bu ticaret özellikle Mao-dun (MÖ 209-174) çağından itibaren açık-seçik olarak görülmektedir⁸⁹. Bu ticâret Hun-Çin sınırında, bu iş için ayrılmış özel pazarlarda yapılırdı. Ticârî faaliyetin devam ettiği bu yerlerde birisi, sonradan «At Pazarı Şehri» adını almıştı⁹⁰. Şehrin isminden anlaşılıyor ki, burada daha çok Hun ülkesinde yetişen at ticâreti yapılıyordu. Bu isim, pazar yerleri üzerinde doğan ve gelişen şehirlerin birisi, belki de ilklerindedir.

Çinle olan ticâret sonraki yüzyıllarda da devam etti. Göktürk çağında da bu ticârî ilişkiler canlı olarak görülmektedir. Bilhassa Bilge Kağan zamanında, 727 den sonra sınırdaki ticâret yerleri, bütün güvenliği sağlamış olarak bir kere daha açıldı⁹¹. Bu yöredeki Türk-Çin ticâreti en parlak çağını Uygurlar devrinde yaşadı⁹². Uygurlar sadece Çinle değil, Batıdaki ülkelerle ticârete de büyük önem veriyorlardı. Soğd ve Arap tüccarlarının Ordubalık'da, Uygur hakanı nezdinde temsilcileri bulunuyordu⁹³. Diğer taraftan Kitay başkentinde de Uygur tüccarlarına mahsus ayrı bir mahal vardı⁹⁴.

Doğudaki Türk-Çin sınırında, ticâret yerleri üzerinde gelişen yerleşme ve şehirlerden ancak «At Pazarı Şehri» gibi isimler hatıra olarak kalmıştır. Çin gittikçe kuzeye yayıldığından buradaki Türk yerleşmeleri ve şehirleri, özelliklerini kısmen değiştirmiş olmalıdır. Bununla beraber «At Pazarı Şehri» gibi isimlerden bu yöredeki pazarlar üzerinde bazı yerleşmelerin şehirleştiğini de kesinlikle anlıyoruz.

89 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 89.

90 W. Eberhard, «Çin Kaynaklarına Göre Ortaasya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malûmat», *Ülkü Mecmuası*, Sayı: 92 (1940), s. 161-172. Daha geç tarihlerde Kazakistan'da bir «At-Basar» nehri vardır; ancak aralarında ilgi kurmak güçtür: *Kazakhsko-Russkiy Otnoşeniye v XVI-XVIII vv*, Alma-ata 1961, s. 623.

91 Chang Jên-T'ang, *Tang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Taipei 1968, s. 176.

92 C. Mac-Kerras, «Sino-Uygur Diplomatic and Trade Contacts», *CAJ*, XIII/3 (1969), s. 215-240.

93 A. von Gabain, «Köktürklerin Tarihine Bir Bakış», *AÜDTCED*, II/5 (1944), s. 685-696; VIII/3 (1950), s. 373-379.

94 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 366.

Asya'nın, daha doğrusu Türklerin oturduğu sahanın batısındaki ziraatçı kavimlerle Bozkırın hayvan yetiştirici kavimleri arasındaki ticârî münâsebetler de dikkate değerdir. Türkler arasında da bir kısım yerleşik halk mevcut ve bunlar içinde sanatkârlar da yer almakla berâber, bunların imâlatı yeterli değildi. Genellikle hayvancılık ekonomisi hâkim olan Bozkır kavimleri ile yerleşik ziraatçılar varlıklarını daha iyi şartlarda devam ettirmek için birbirlerinin mal ve ürünlerine muhtaç idiler⁹⁵. Bozkır insanı ziraatçı yerleşiklerden zirâî ürünlerden çok sanayi mâmulleri alıyordu. Yerleşikler de buna karşılık göçebelere hem gıda olarak hem de sanayilerine ham madde olarak hayvan ve hayvansal ürünler alıyorlardı. Yerleşiklerin de bu açıdan bozkır mahsullerine ihtiyaçları vardı.

Bozkır Türkleri için bu ticâret Ortaasya'nın yerleşik halkının, bozkır mahsullerine ihtiyaçlarından daha önemli idi. Zira bozkır insanının önemli ihtiyaçları bu ticâret yoluyla en iyi şekilde karşılanıyordu. Bu bakımdan bozkır insanı, sözü edilen ticâretin kendileri için gösterdiği büyük önemi biliyorlardı. Pazarları ve ticâret kervanlarını da genellikle yağma etmezler, onların güvenliğini sağlıyorlardı. Hattâ kimi zamanlar tüccarların mal, davar, et, yün ve başka şeyler almak üzere bozkıra kadar gelmelerini beklemeden kendileri bizzat sürülerini tüccarların ayağına kadar götürüyorlardı⁹⁶. Bu zaruret dolayısıyla da göçebeler arasında ticâretle uğraşanlar ve ticâretin önemini bilenler çoğalmıştır. Bu bakımdan olsa gerek, genellikle göçebeler sadece değil, aynı zamanda ticâretle meşgul kimseler olarak da kabul edilmektedirler⁹⁷.

Türkler arasında ticâretle meşgul olanların varlığı da bilinmektedir. *Hudud ül-Alem* Oğuzların şehirlerinden hiç söz etmediği halde, aralarında tüccarların çok olduğunu belirtir⁹⁸. Ayrıca Ebü Düleğ de Guz/Oğuzların Çin ve Hind ile ticâret yaptıklarından bahseder⁹⁹. Bazı şehirlerde, bilhassa «Karluk Ülkesi Kapısı» denilen Taraz/Talas'da varlığı bilinen

95 T.A. Zhanko, «Semi-nomadism in the History of Central Asia and Kazakhstan», Trudı 25. Mejdunarodnogo Kongressa..., Moskva 1963, III, 176-184.

96 V. Barthold, *Kulturnoy žizni (Soçineniya, II/1)*, s. 239.

97 A.N. Bernştam, *MİA/14* (1950), s. 75.

98 *Hudud al-Alem*, London 1937, s. 100 : «among them merchants are very numerous»; diğer kaynaklarda da bu açıkça belirtilir : Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972 s. 43.

99 Ebü Düleğ (Şerefeddin), «Eski Türk Memleketlerinde», Yeni Mecmua Sayı : 59 (1918) : Prof. Sümer bunu mübalâğalı bulur; ancak bir kısım Oğuzların (Dokuz Oğuz) Çin sınırlarında yaşadığı da unutulmamalıdır.

tacirler içinde Karlukların da bulunduğu muhakkaktır¹⁰⁰. Karluk ülkesindeki Mirki şehri de tüccarların bir uğrak yeridir¹⁰¹. Diğer taraftan bazı Türk boyları ticârette özel kabiliyetleri ile dikkati çekerler. Herhalde bunlar tarihin pek eski çağlarından beri ticârî hayatın içindedirler. Oğuz ve Karluklardan başka batıda Çümük/Çomuklarla Çuğraklar, doğuda da Şato'lar bu arada sayılabilir¹⁰².

Ticâret kimi zaman büyük kervanlarla, kimi zaman ise daha küçük ölçüdeki arabalı dükkanlarla yapılırdı. Kervan/Arkış, eski Türk hayatında çok büyük bir yer tutar. Kervanlar bir ülkenin hayatında öylesine büyük önem taşıyorlardı ki, kervanlardan önce müjdecileri gelir, halkı sevindirirlerdi. Bir kısım tüccarlar da arabaları ile gezerek ticâret yaparlardı. Meselâ ticârete yatkın Türk kavimlerinden Çomukların ismi, Güney Rusya dillerinde, «çumak» şeklinde ve dükkânını arabaya yerleştirerek ticâret yapan zümre mânâsında muhafaza olunmuştur¹⁰³. Bu neviden tüccarlar en iyi ticâreti «ordu»larda, yâni Hanların kararğâhlarında yaparlardı. Orduların konakladığı yerlerde, «Ordu»nun hemen yanında bir pazar teşekkül ederdi ki, bu «Ordu-pazarı» olarak adlandırılmaktadır¹⁰⁴. Buralardaki ticâret, tüccarlara çok büyük kârlar bırakırdı. Onun içindir ki tüccarlar nerede olursa olsun Hanların «Ordu»larını takip ederlerdi¹⁰⁵.

Ticâret daha büyük ölçüde, sınırlarda yapılırdı. Sınır boylarındaki Türk göçebeleri bozkırdan bilhassa hayvan (at ve koyun) ile kıymetli kürk-ler getiriyorlardı¹⁰⁶. Bozkır Türklerinin satmak üzere Ortaasya pazarlarına getirdikleri atlar Taşkent ve Fergane çevresinde adam başına 100 ilâ 500 arasında değişiyordu¹⁰⁷. Ayrıca Taşkent'e deri getirildiği kaydediliyor. Da-

100 V. Barthold, *Soçineniya*, IV, s. 33; *İA*, XI, 769 (*Taraz* mad.). Ayrıca bk. S. Volin, «*Svedeniya Arabskihk...*», Trudı İİAE Kazakhkstana, 8 (1960) s. 72-92; A.N. Bernştam, *MİA/14* (1950), s. 75.

101 *Hudud al-Alem* (Minorsky), s. 97.

102 Z.V. Togan, *Giriş*, s. 51, 52, 68, 69.

103 Z.V. Togan, *Giriş*, s. 51, 428.

104 W. Barthold (Terc. Akdes Nimet), *Uluğ Bey ve Zamanı*, İstanbul 1930, s. 123'de bunu «ordu'nun nakliyat katarı» olarak alıyor. Ancak yeni nâşir-ler bunu «ordu-pazarı» olarak anlamışlardır.

105 A.N. Bernştam, *MİA/14* (1950), s. 83.

106 A. N. Bernştam, *MİA/14* (1950), s. 82; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 43.

107 V. Barthold, *Kulturnoy jizni, Soçineniya* II/1, 239; A.N. Bernştam, *MİA/14* (1950), s. 75.

ha kuzeydeki İsbicap başlıca köle pazarıdır. Bu köle ticâreti bozkır halkına büyük kârlar bırakıyordu¹⁰⁸. Türkler kendi mallarına karşılık olarak Taşkent'den iplik ve kumaş, Harezmi'den yine iplik ve yünlü kumaş, Semerkant'dan da ipek kumaşlar alıyorlardı. İsbicap'da da bir iplik kumaş pazarı bulunuyordu¹⁰⁹. Oğuzlar da komşu İslâm ülkelerinden dokuma mamulleri alıyorlardı¹¹⁰. Giyim malzemesi Türkler için oldukça önemli idi.

Bozkıra komşu yörelerde bu ticârî faaliyet çok muntazam cereyan ediyordu. Ayrıca bu ticâret için belirli bazı yerler «pazaryeri» olarak ayrılmıştı. Bu pazar yerlerinde yüzlerce yıl devam edegelen alış-veriş, bu yerlerin giderek birer yerleşme yeri, hattâ şehir haline gelmelerine sebep olmuştur. Ortaasya'da İsbicap/Sayram, Otrar, Sıgnak ve Cend gibi şehirler, varlıklarını bu türden ticâret yerleri olmalarına borçludurlar¹¹¹. Taraz/Talas, İbn Havqal'ın belirttiğine göre Türkler tarafından İslâm tüccarları için ayrılmış bir ticâret yeri idi¹¹². Türgeş ve Karlukların başkenti Suyab da, aynı zamanda bir ticârî merkez olup, burada çeşitli yerlerden gelen tüccarlar bulunuyordu¹¹³. Bu tür ticâret özellikle Sırderya boylarında büyük bir hacimde idi.

Yöredeki pazar yerlerinde şehir halkının sanayi mamulleri ile bozkır halkının hayvan ve diğer ürünleri değiştiriliyordu. Bu alış-veriş faaliyeti gerek savaş, gerekse barış zamanlarında yüzlerce yıl devam etmiştir. Bu pazarlar pek nadir olarak göçebelerin akınlarına maruz kalıyordu. Zira böyle pazar yerleri, bozkır halkı için büyük bir hayatî önem taşıyordu. Aynı anda, yerleşik ziraatçı şehir halkı için de bozkırın hayvancılık ürünlerinin önemi büyüktü. Bu bakımdan bozkır halkının, komşuları olan yerleşiklere felâket değil, mallarına şübhü sağlamakla hayat getirdikleri de belirtilmektedir¹¹⁴. Böylece görünüşte düşman gibi görünen bu iki büyük kültür zümresi, aslında yaşamak için birbirlerine muhtaç durumda idiler.

Bu arada büyük ticâret yollarından ve onların şehirleşme açısından öneminden de bahsetmek gereklidir. Burada söz konusu edeceğimiz ticâret,

108 E.H. Schafer, *The Golden Peaches of Samarkand*, Berkeley 1963, s. 43-47.

109 V. Barthold, *Kulturnoy jizni, Soçineniya II/1*, s. 239.

110 F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 43.

111 V.A. Lavrov, *Gradostroitel'naya Kultura v Sredney Azii*, Moskva 1950, s. 77-78; V.L. Voronina, «*Rannesrednevekovy Gorod Sredney Azii*», SA, 159/1, s. 84-104.

112 V. Barthold, *Kulturnoy jizni*, 241.

113 V. Barthold, *Four Studies...*, Leiden I, 1962 s. 83.

114 T.A. Zhdanko, *Aynı eser*.

artık küçük ülkeler ve zümreler arasında değil, Çin ve Hind ile Akdeniz veyâ Doğu Avrupa arasındaki büyük ticârettir. Hemen milâddan sonraki yüzyıllarda, Kuşanlar çağında bu ticâret oldukça gelişmişti. Şüphesiz bunun temelleri çok daha eski tarihlere kadar gidebilir. Özellikle Çin ile batı arasındaki yol birkaç kola ayrılıyordu. Çoğu da Türk ülkelerinden geçirdi. Başlıca ipeğin nakledildiği bu yol; aynı zamanda ters istikamette Budhizmin de yayılmasına vesile olmuştu¹¹⁵. Doğu-Batı yolu üzerinde bulunan Taraz/Talas'dan ayrılan bir yol ortaçağlarda Kimâk'ler ülkesine gidiyordu¹¹⁶. Bir diğer kol Yenisey Kırgızları ülkesine ulaşıyordu. Kırgız ülkesi ile ticâret de hayli önemli idi¹¹⁷. VIII. yüzyıldan sonra özellikle müslüman tüccarlar da bu yörelere kadar ulaşmışlardı¹¹⁸. Bu tüccarlar hem İslâmiye tin gelişmesine sebep olmuşlar hem de büyük siyâsî hadiselerle karışmışlardır¹¹⁹.

Ortaasya'da bu yol üzerindeki yerleşmelerin giderek şehir haline gelmesinde, bu yol üzerindeki ticârî faaliyet en büyük sebeptir¹²⁰. Zira böylece bir kısım zirâî veyâ hayvancılık karakteri hâkim yerleşmeler, yeni unsurların gelmesiyle kalabalıklaşmış, kervanların çeşitli ihtiyaçları da yeni unsurlar gerektirmiştir. Ve böylece yeni gelenlerle birlikte, küçük yerleşmeler gelişmiş ve «şehir» niteliğine bürünmüşlerdir.

Bu oluşumu daha başka açıdan da gösterebiliriz. Yol boyunca Türk devletleri kervanların emniyetini sağlamak için kerpiçten dörtgen kuvvetli kervansaraylar yaptırıldılar¹²¹. Zamanla bu yapılar etrafında yeni yerleşme yerleri teşekkül etti ve bunlar, ticârî hayatın gelişmesine paralel olarak inkişaf ettiler ve şehirleştiler¹²². Bu ticâretin gelişmesinde özellikle VI. yüzyıldan sonra bu yörede yer yer görülen Soğd muhacirlere büyük rol atfedi-

115 A. Belenitsky, *Central Asia*, Geneva 1968, s. 97-98.

116 V. Barthold, *Four Studies...*, I, 18.

117 Bu ülkedeki ticârî hayat için bk. S.V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriü Yujnoy Sibiri*, Moskva 1951, s. 590-591; Z.V. Togan, *Giriş*, s. 125, 445-446.

118 Tuva ülkesinde müslüman tüccarlara âit olması muhtemel mezarlar için bk. L.R. Kızlasov, «*Pamyatnik Musülmanskogo Srednevekoviya v Tuvye*», SA, 1963/2, s. 203-210.

119 Çengiz Han çağında olsun, daha sonraki dönemlerde olsun, bu tüccarlar büyük siyâsî hadiselerle karışmışlardır; muhtemelen etkileri daha eski tarihlerden beri geliyordu.

120 A.N. Bernstam, *MİA/14* (1950), s. 76.; *İstoriya Kazakhskoy...*, I, 84.

121 A.H. Margulan, *İz İstoriü Gorodov i Stroitel'nogo İskusstva Drevnego Kazakhstana*, Alma-ata, 1950, s. 29.

122 V.A. Lavrov, *Gradostroitel'maya Kultura Sredney Azii*, s. 77.

lir. Ancak daha başka etkiler de söz konusudur. Özellikle merkezî gücün zayıfladığı dönemlerde, önceleri sayıları pek çok olan küçük ziraatçı yerleşmeler halkı, bazı kuvvetli şatolar yanına göçtüler. Bu şatolar etrafında böylece «şehristan» teşekkül etti. Ticâretin bu yeni yerleşmelerde gelişmesiyle bir kısım çevredeki dağınık kır nüfusu kayboldu. Şehristan da daha sonra bir sur içine alındı ve buradaki ticârethânelere hem doğunun, Çin'in malları hem de batıdan gelen mallar konuldular.

Kıtalararası diyebileceğimiz bu ticârette Türklerin de yeri vardı. Zira daha önce de gösterdiğimiz gibi, bir kısım Türkler bu ticârete faal olarak katılıyorlardı. Soğdların da özellikle ipek ticâretindeki ihtisaslarından bahsetmek gerekir. Ancak Türkler de daha Hun çağından beri Çin'den aldıkları ipeği Batı'ya gönderiyorlardı. Bu ipekler özellikle Uygur çağında hayli artmıştı¹²³. Onun içindir ki Yedisu yöresindeki pazarlar da hâkim dil türkçe olup, ayrıca Farsça, Arapça ve Çince sesler de duyuluyordu¹²⁴. Bu ticârî faaliyet şehirlerin gelişmesiyle birlikte arttı. Kalabalıklaşan halka şehristan sahası yetişmez oldu ve önce tüccarlar kapıların hemen yanına dükânlarını çıkardılar. Bu aynı zamanda, şehristan etrafındaki yeni kısmın «rabad»m görülmesini de işaret etmektedir. Rabadların ilk sâkinleri tüccar ve sanatkârlar oldu. Önceleri şehristan kapısı yanında kurulan pazarda iş yapan tüccarlar, şimdi bu pazarın kurulduğu Rabad'a temelli olarak yerleştiler¹²⁵. «Pazar» zaten burada görülen anlamı ihtiva etmektedir: «kapı yanında iş»¹²⁶. Artık bu pazarlarda hem dünyanın dört bir yanından gelen mallar, hem de yerli sanatkârların imal ettiği eşyalar satılıyordu.

Ticârî hayat, sadece Ortaasya'da değil, diğer Türk ülkelerindeki şehirlerde de büyük önem kazanmıştır. Doğu Avrupa ile ticâretin yarattığı ve geliştirdiği Etil'i bu arada sayabiliriz¹²⁷. Bu yolla yapılan ticâret hem Avrupa içlerine hem de İskandinav ülkelerine kadar uzanıyordu. Daha geç (XIV-XV. yüzyıllar) tarihlerde Altınordu ülkesinde «pazar» oluşları sebebiyle şehirleşen birçok yerler biliyoruz ki, sikke de basılmıştır¹²⁸. Etil Bul-

123 C. Mac-kerras, «Sino-Uigur Diplomatic and trade..», CAJ, XIII/3 (1969) s. 215-240.

124 A.N. Bernştam, *MIA*/14 (1950), s. 82.

125 A.N. Bernştam, *Aynı eser*.

126 V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1963, s. 24.

127 A.Y. Yakubovsky, «IX ve X. asırlarda İtil ve Bulgar'm tarihî topografisi meselesine dair», Belleten, XVI/62 (1952) s. 273-297.

128 A.G. Mukhamadiev, «Dva klada Tatarskikh Monet XV veka» SA, 1966/2, s. 259-273.

garları ülkesine giden İbn Fadlan, onların içinde birçok tüccarlar olduğunu söyler¹²⁹.

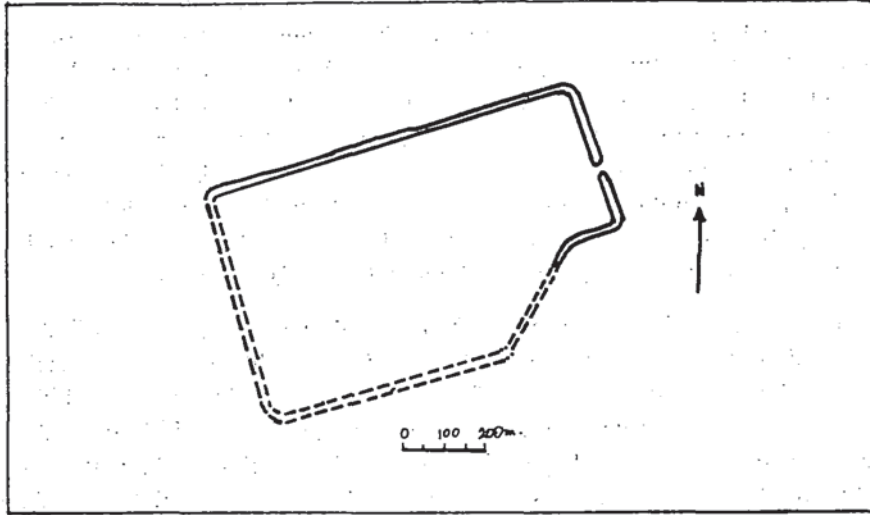
Ticârî hayatın gelişmesi, şehirlerin doğmasına vesile olduğu gibi, «para»nın da Türkler arasında görülmesine sebep olmuştur. Türk ülkelerinde önceleri Çin, Roma, Bizans paraları geçerli iken VII. yüzyıldan sonra Türkler kendileri de para basmaya başladılar. Türgeş'ler Çin modelinde ilk Türk parasını basmışlardır¹³⁰. VIII. yüzyıldan sonra, özellikle Türkler müslüman olduktan sonraları artık paralar islâm modeline göre kesilmiştir. Hem iktisadî hayatın canlılığını gösteren bu sikkeler hem de birçok Türk şehrinin ismini bize bildirmektedir. Zira bir yerde para basılması orada önemli bir iktisadî faaliyetin ve yerleşmenin bulunduğuna işaret etmektedir¹³¹.

Türk ülkesindeki şehirlerin varlığını ve yaşamasını sağlayan özelliklerin başında zaten ticârî hayat gelmektedir. Bu iktisadî hayatın en önemli kısımlarından da biridir. Asya'nın büyük kervan yolları üzerindeki canlılık, Türk şehirlerinin doğuşunu ve gelişmesini temin etmiştir. Şehirlerin canlılığını sağlayan bu yolun XVI. yüzyıldan sonra işlemez olması, Asya'nın önce iktisadî daha sonra da siyâsî çöküşünü doğuracaktır. Anadolu'muz da bu çöküşten kendisini kurtaramamıştır.

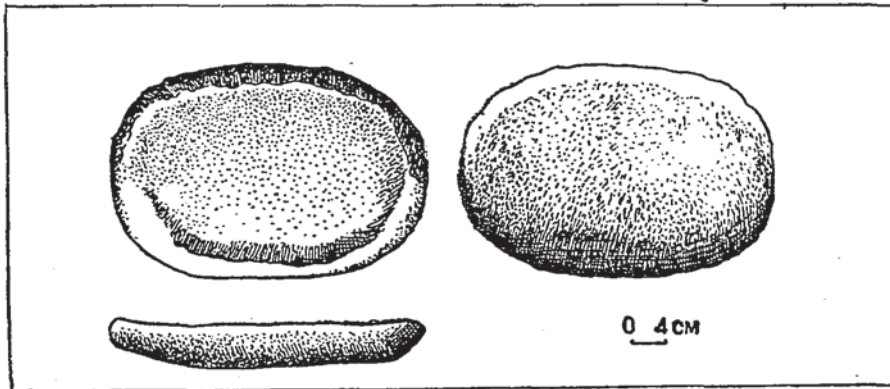
129 A. Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 67.

130 Türgeş paraları 1910'lardan beri tek tük ele gelmiş ve tetkik edilmiştir: Z.V. Togan, «*Göktürk Paraları*», Çınaraltı Mecmuası, Sayı : 128 (1944), s. 6; ayrıca bk. A.N. Bernştam, «*Noviy tip Tyürkesskih monet*», Tyürkologičeskiy Sbornik, I, Moskva-Leningrad 1951, s. 68-72; bu sikkeler özellikle 1953-54 Ak-beşim kazılarında çok miktarda (57 adet) bulundu : L. R. Kızlasov, *Arkheologičeskie issledovaniya na gorodişçe Ak-beşim v 1953-1954 gg*», Trudı Kirg. A.E. Ekspeditsii, (II) 1959, s. 155-241; bu eserin tanıtması için bk. A. İnan, «*Bibliyografya : Trudı Kirg. A.E.E. II*», Türk Kültürü, Sayı : 16 (Şubat 1964) s. 60-63; B. Ögel, Türk Kültür Tarihi, s. 194; ancak bu paraların üzerindeki yazılar hayli tartışılmaktadır: türkçe yerine soğdça olduğu da iddia ediliyor: meselâ bk. O.İ. Smirnova, «*K voprosu o yazıke legend na Tyürgeşskikh monetakh*», Tyürkologičeskie İssledovaniye, Moskva-Leningrad 1963, s. 265-272.

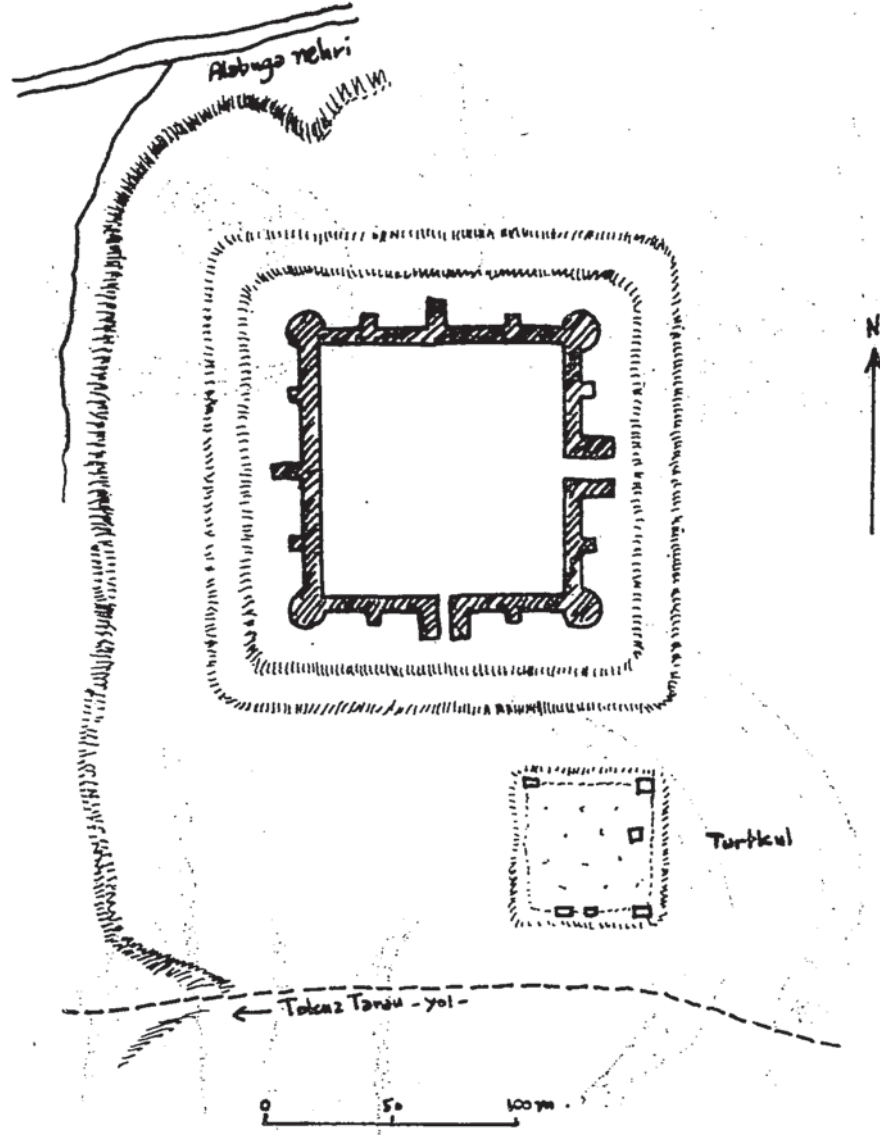
131 Meselâ Halaç-ordu, Karluk-ordu gibi şehirleri, bu yerlerde basılan sikkelerden öğreniyoruz.

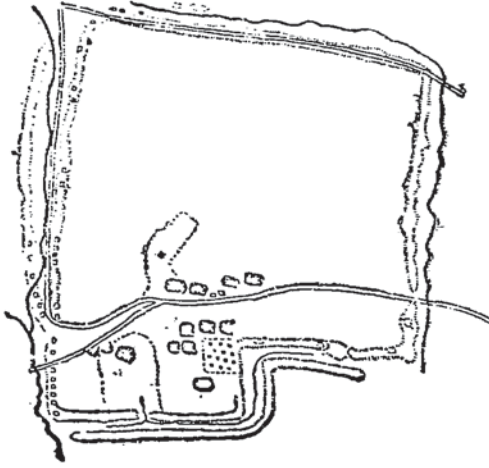
Resim 1

Resim 4

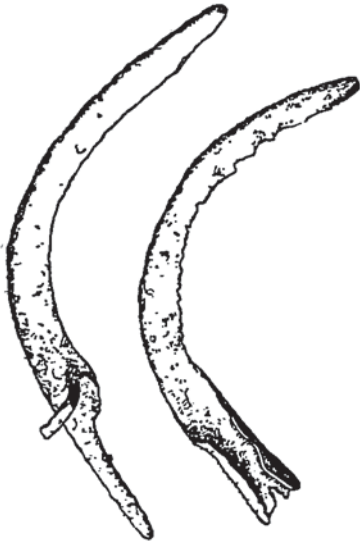
Resim 2

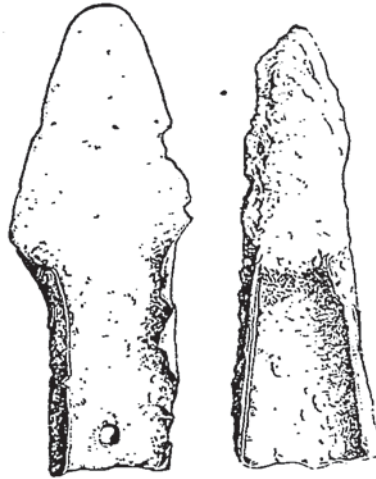
Resim 3

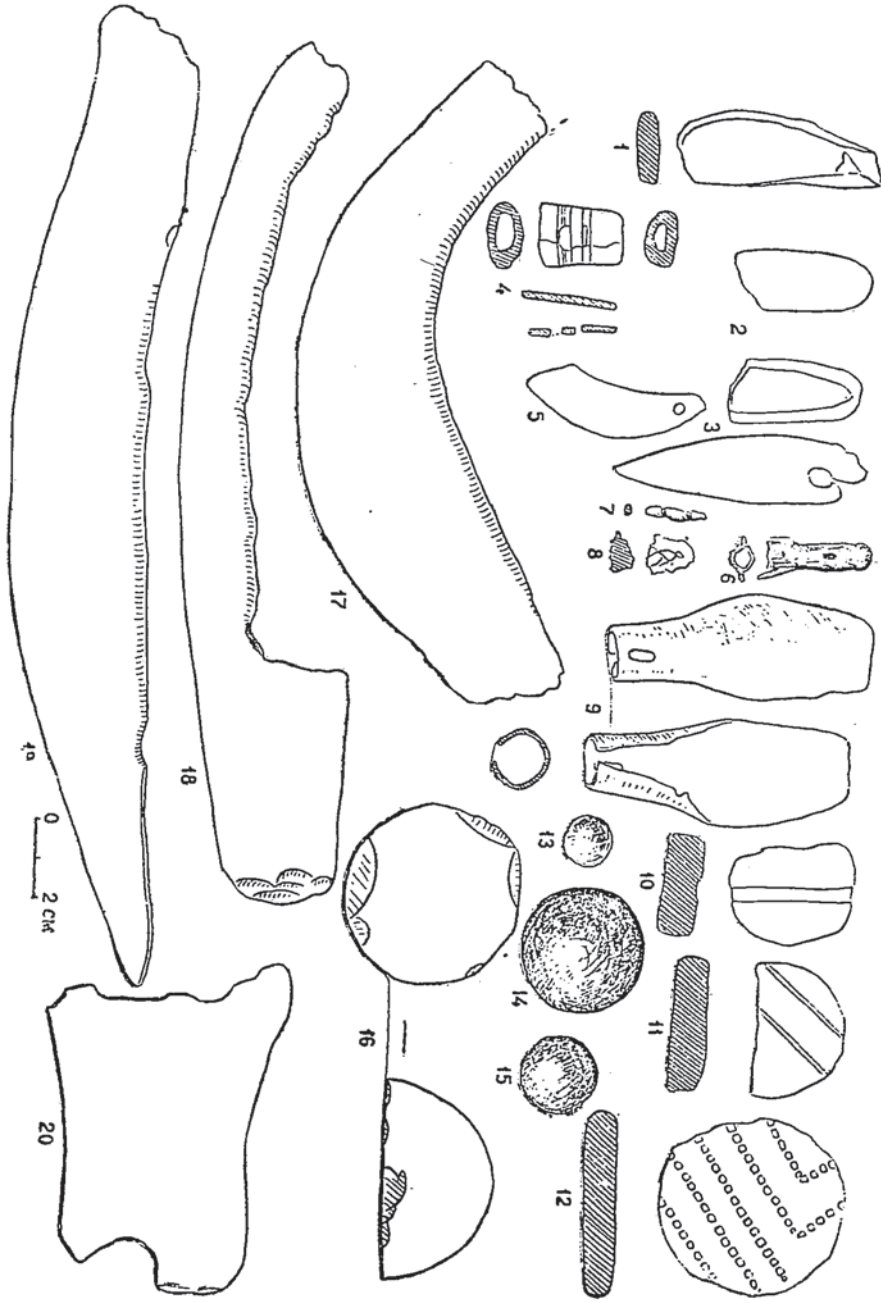
Resim 6

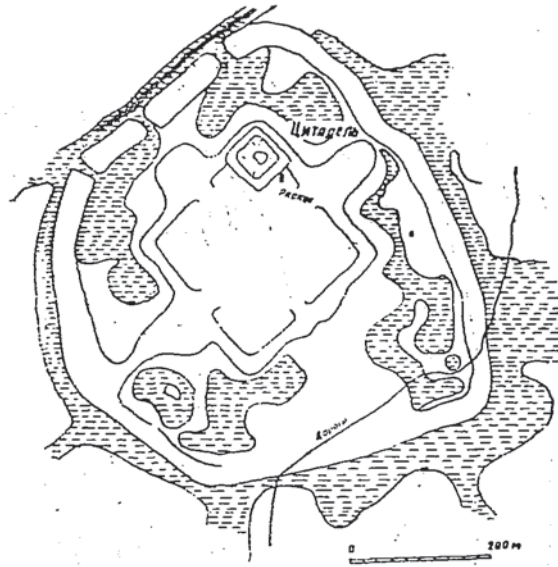
Resim 5

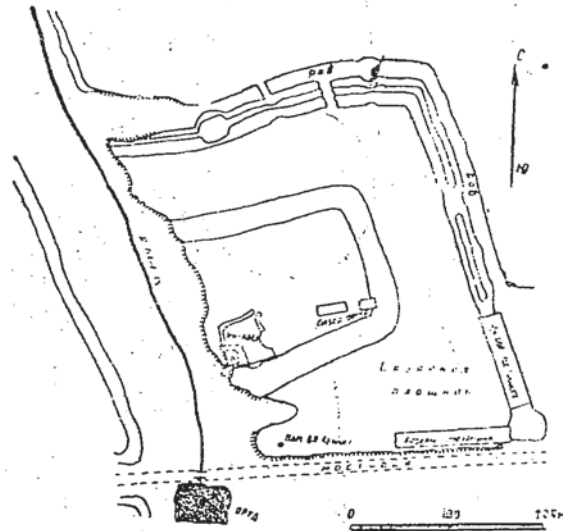
Resim 7

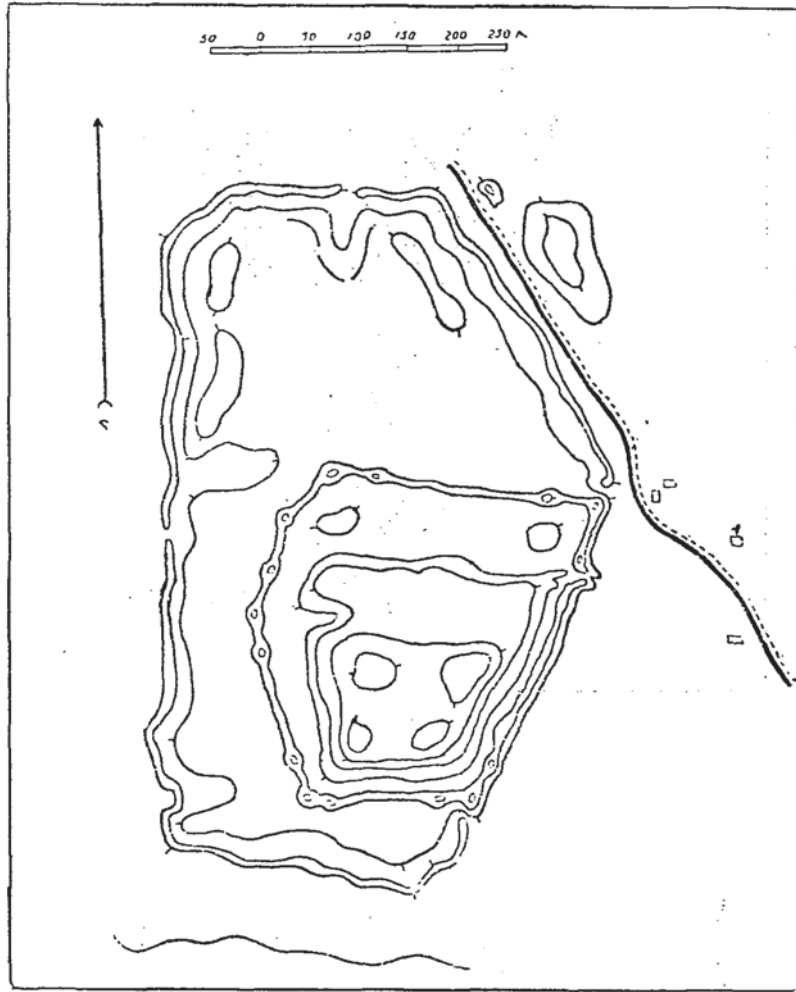
Resim 8

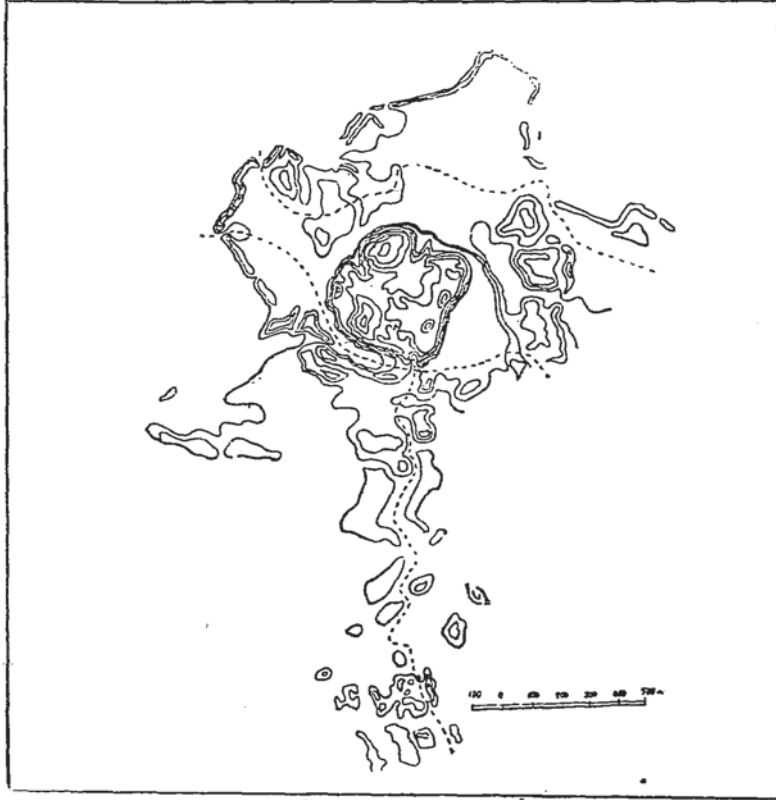
Resim 9

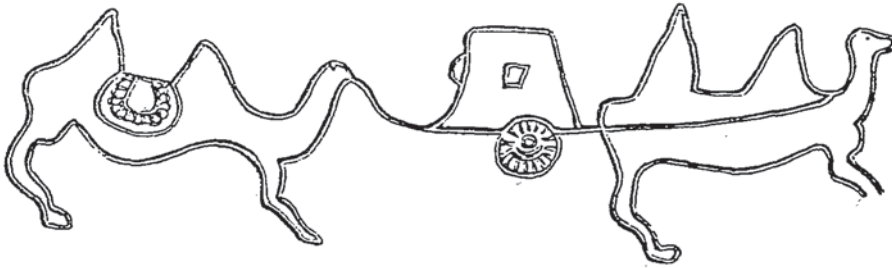
Resim 10

Resim 11

Resim 12

Resim 13